
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ – ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Е. С. Адаева

АУДАРМАНЫ ЖАНРЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ҚАРАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бір тілден екінші тілге аудару үдерісінде мәтіннің жанрлық сипаты айрықша назар аудартады. Аудармашының аударатын мәтінінің жанрлық ерекшелігіне орай алдына қоятын мақсат-міндеттері де әртүрлі болып келеді. Сонымен қатар әрбір жанрды аудару заңдылықтарының өзіндік ерекшеліктері бар. «Әлем халықтарының жазба мәдениетінде барлық белгілері жағынан теңбе-тең, барлық мәдениетке тән жанр үлгілері (мәселен, ертегі, аңыз, көркем әдебиет, мақала) немесе бір ғана халықтың рухани мәдениетіне тән жанрлар (мысалы, қазақ мәдениетіндегі қара өлең, айтыс үлгілері) бар. Әр халықтың мәдениетіне, халық қауымдасқан қоғамның әлеуметтік нормасына қарай мәтін жанрының құралу, түзілу нормасы да әр басқа» [1,38]. Мәтіннің жанрлық ерекшеліктері екі түрлі материалдық-рухани мәдениетті, екі түрлі тілдің ерекшеліктерін ұдайы салыстырып отыруды қажет етеді. Айталық қазақ халқының билер мен шешендерінің сөздерін қазіргі танымдық-лингвистикалық деңгейде, қазіргі тіл нормаларына сай өзге тілге аударудың қиындықтары туралы көрнекті жазушы Ә.Нүрпейісов өзінің 1997 жылы «Казахстанская правда» газетінде жарияланған «Мысли, навеянные деяниями великих предков» атты мақаласында былай дейді: «Я давно намеревался заказать русский перевод, дабы слова назидания Айтеке бия через триста лет наконец стали достоянием и для более широкого круга читателей. И с этой целью ровно год назад отдал его на перевод Герольду Карловичу Бельгеру. Я его знаю более тридцати лет как человека пунктуального, как литератора и переводчика, взыскательного и требовательного к себе. К тому же он в совершенстве владеет казахским языком. Дней через десять, взяв из его рук уже готовый перевод, я по своему обыкновению, как это всегда делаю, сличил его с оригиналом, и к моему огорчению перевод явно уступал оригиналу; как об этом сам переводчик признался чистосердечно, подчеркнув, что «Это непросто. Иногда немислимо. Иная ментальность. Иное мироощущение и духоустройство».

Аударманы жанрлық түрғыдан қарастыру – бүгінгі аударматанудың өзекті мәселелерінің біріне жатады. Қазақ аударматану ғылымында теориялық пікірлердің басым көпшілігі негізінен аударманың жалпы теориясын қамтып келді де оның жанрлық ерекшеліктеріне бойлап бара қоймайды. Аударманы жанрлық жағынан жіктеу мәселесі біздің аударматанушы ғалымдарымыздың еңбектерінде өткір айтылып жүрген маңызды мәселе. Мәселен аударматанушы ғалым Н.Сағандықова өзінің «Художественный перевод в жанровом аспекте» деген мақаласында: «Аналитический подход к переводам произведений различных литературных жанров позволяет выявить некоторые особенности интерпретаций в жанровом аспекте. ... Как выяснилось, при переводе произведений различного литературного вида необходимы свои методики, позволяющее более выгодно, с позиции передачи смыслового содержания, высветить необходимые элементы и детали языковой системы оригинала» [2,45], – деп жазады. Ал профессор Т.Есембеков көркем аударма теориясының зерттеу нысандарын айқындай келіп, көркем аударманы жанрлық, стильдік түрғыдан зерттеуді, оның поэтикасына қатысты жайттарды арнайы қарастыруды ұсынады.

Аударма барысында жанр табиғатының ерекшеліктеріне мән берудің маңызы зор. Жанр табиғатының көлемі, композициясы, кейіпкерлер саны, сюжеті сияқты өзіндік ерекшеліктерімен қатар оларды автордың қолдану, меңгеру шеберлігі де бар. Көркем аударманы зерттеу, оны бағалау кезінде де осы аталған мәселелерге тоқталмай кету мүмкін емес. Түпнұсқадағы осы фактілерді ескермей, көркем мәтін аудармасына аударманың жалпы ережелерін, әдіс-тәсілдерін қолдану әдістемелік түрғыдан да дұрыс болмайды.

Прозалық мәтіндер әдетте шағын, орта, кең көлемді болып үш түрге бөлінеді. Академик З.Қабдолов: «Шағын көлемді эпикалық түрге жататын әдеби туындыларда, негізінен, өмір шындығы бір немесе бірер ықшам эпизод мөлшерінде, адам тағдыры бір немесе бірер

жинақы оқиға көлемінде ғана көрсетіледі. Оқиғаға қатысатын қаһармандар санаулы, олардың басынан өтетін құбылыстардың бәрі емес, кейбір үзіктері ғана суреттелетін болғандықтан, мұндай шығарманың көлемі де шағын, ықшам. Адам мінезі мұнда көбіне қалыптасқан, дайын қалпында көрінеді... Шығарманың сюжеттік арқауы ұзақ желілі, арналы даму үстінде емес, қысқа қайырылған келте суреттер түрінде тізбектеледі; композициясы да – жинақы, үйірімді, ширақ» екенін атап өтеді [3,224].

Шағын көлемді эпикаға тән жанрлық түрлердің бірі – әңгіме. Әңгіме – қиын жанр. Алдымен көлемі шағын. Ол жазушыдан барынша жинақы болуды талап етеді. Содан соң оқырманды бірден үйіріп әкету үшін, сол шағын көлемдегі өмір эпизодының өзі соншалық тартымды, сюжет желісі қызғылықты болуы тиіс. Осы орайда аударма зерттеушісі Ә.Тарақовтың әңгіме жанрының аудармасы туралы мына пікірін келтіре кету керек: «Аудармашы әңгіме жанрын аудару барысында алдымен оны екі қырынан қарастырады: 1) аталған шығармадағы автор ойының толық қамтылғаны; 2) автордың әңгімеге тән құралдармен өзінің ойын айқын жүзеге асыра алуы. Бұдан кейін ғана оның жазылу мәнеріне, тіліне, стиліне көңіл аударылады. А.Твардовскийдің белгілі орыс жазушысы Ю.Трифоновқа: "Әңгімеден бастандар. Он беттік әңгіме жазуға құлшынып көріндер де, әкеліндер деген сөзі проза жазумен айналысушылар үшін әңгіменің ерекшелігін айқындайды. Әңгіменің маңыздылығы, өзектілігі, композициясының нақтылығында, сюжеттік тартыстылығы, өткірлігі автордың көркемдік-идеялық шешімінің айқындылығы, кейіпкерлердің мінез-қылығы әрі олардың нақты іс-әрекетте көрінуі, диалогтың барынша тығыздығы» [4,138]. Л.Н.Толстой "бір әңгімеде бәрін айтумен әуестеніп кетпеңдер" деген ескертпе жасайды. Әңгіме шұбалаңқы болған сайын, оқырман ынтасы кемиді. Ол қарапайым әрі қысқа, нағыз көркемдік жинақылықпен жазылуы тиіс. Сонымен бірге ол өмірлік шындықтың көрінісін дәл, шынайы жеткізуімен де көркем. Алайда ондағы көркемдік қиял, елестетудің өзі өмірмен өзектесуі тиіс. В.Т.Короленко: "Қиялда да өмірлік, көркемдік шындық болуы тиіс. Оқырман қиялға да ақиқат тұрғысынан сене білуі керек" дейді.

Аудармашы аударылатын әңгімелердің түпнұсқасымен ғана емес, қаламгердің тұтастай шығарашылығымен және оған қатысты әдеби зерттеулер, сын мақалалармен де танысуы қажет. Аудару кезінде оның тақырыбының қалайда түпнұсқамен сәйкес келуіне көңіл бөлінеді.

Сонан соң, стильдік, ырғақтық интонациясы сараланады. Әңгіме, новелла – шағын жанр. Аударма кезінде оны негізсіз қысқартып тастау қате. Оның әрбір сөзі, тіркесі аудармалық нұсқада орын алғаны жөн. Сонан соң көркем детальдардың барынша дәл баламалық сәйкестігіне жетудің ерекшелігі зор. Аударылған шығарманың көркемдігі, мазмұн дәлдігі, стильдік сәйкестігі – басты талабы. Осы орайда М.Әуезовтің проза аудармашысына қажетті талабын есте ұстаған жөн. "... ол (аудармашы) аударылатын шығарма авторының стиліне өз стилін байланыстырмайды. Сонымен бірге бұл аудармашы негізгі шығарма авторының тіл, ойлау дүниесіне айрықша ықтият болып, мұқият зер салады. Ол аудармаға сол шығарманың бар материалын біліп алып кіріседі, шығармада суреттелетін халық тарихын зерттейді, кейіпкерлердің дәуірімен, ортасымен терең танысып алады...". Үлкен тәжірибеден туындаған бұл тұжырым қашанда аудармашы қаперінде жүруі тиіс.

Ал, повесть – орта көлемді эпикалық түрдің үлгісі. «... орта көлемді эпикалық түрдің жұрт таныған кейбір жанрлық сипаты – мұнда шағын эпостағыдай бір емес, бірнеше оқиға, адам өмірінің бір, не бірер эпизоды ғана емес, бір алуан кезенді құбылыстары кеңірек, біраз дамытыла суреттеледі. Сондықтан, әңгімеге қарағанда, повестің көлемі де үлкен, сюжеті де күрделі, ондағы өмірлік тартыстардың оқиғаларға тұтаса басталуы мен байланысы, шиеленісі мен шешімі де әлдеқайда табиғи, заңды, оқиғаға қатынастын қаһармандар да біреу емес, бірнешеу, кейде тіпті ондап саналады» [3,302].

Аудару кезінде повестің осындай сюжеттік-композициялық ерекшеліктерін танып, бағалау – жұмыстың сапалы атқарылуының кепілі болып табылады. Басты ерекшелік – түпнұсқадағы стильдік-мәтіндік құрылымды жеткізу.

Роман жанры шытырман оқиғалы, психологиялық, әлеуметтік-утопиялық, тарихи-детективті, ғылыми-фантастикалық т.б. бөлінеді. XVIII ғасырдан бастап роман жетекші жанр болып қалыптасты. Ол барынша ауқымды сюжеттік сипатпен ерекшеленеді. Ондағы ең бастысы жекелеген тұлғаның мінез-құлығының белгілі ортамен, қоғаммен қарым-қатынаста дамуын көрсету. Әлеуметтік орта мінез-құлықты ашудың аясы болып табылады. Сюжет – кейіпкерлердің арасындағы тартысты дамытады, мінез-құлықтың ішкі өзгерісін дәлелдейді.

Сондай – ақ "роман – өмірлік құбылыстар кең шеңберде бейнеленетін, көптеген кейіпкерлердің тағдыры бар күрделілігімен және

көпқырлы сипатымен қарастырылатын баяндау мәнеріндегі шығарма. Романның тағы бір қыры авторға шындықты кеңінен көрсетуге мүмкіндік береді. Тек осы жанрда ғана анағұрлым толық түрде заманның әралуан үрдісі, қоғамның әлеуметтік әрі рухани дамуының маңызды кезеңдері ашылуы мүмкін. Жанрдың құрылымының өзі оқиғаларды кеңінен қамтуды талап етеді"[4, 136].

Зерттеуші Ә.Тарақовтың көрсетуінше: «романды аудару барысында тәржімашы ең алдымен автор шығармасындағы заман тынысын, өмір құбылыстарын қаншалықты кең қарымда бейнелегеніне көз жеткізу керек. Романдағы эпизодтар, авторлық ойлар, баяндаулар т.б. көркем элементтер құрылымын дұрыс жеткізіп, идеялық мазмұнды көмескілеп тұратын тұстарын дәл көрсету – аудармашының басты міндеттері».

Көркем шығарма дегеніміз мазмұны мен пішіні біртұтас бүтін жатқан дүние. Оның идеясын, мазмұны мен ой тереңдігін немесе идея мен формасын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Демек, әр қайсысын әр түрлі әдіспен бөлек – бөлек аударуға да болмайды. Проза шығармаларын аударуда аудармашы бірінші кезекте мазмұн мен түр үйлесімділігіне ерекше мән береді. Белгілі ғалым И.А. Кашкиннің көрсетуінше: «Белгілі бір көркем шығарманы жеткізуде ұлттық түр (форма) тілді бұрмалаумен немесе басқа грамматикалық нормалармен орайластырумен жеткізілмейді, ұлттық түр халықтың ұлттық және әлеуметтік өзгешелігінің ең негізіне тереңдей енуімен жеткізіледі».

Көркем аударманы біз ең алдымен көркем шығарма деп білеміз. Демек аударма – шығармада суреттелген объективтік болмысты түпнұсқаның тілі арқылы реалистік тұрғыда ұға отырып, екінші тілдің образдық жүйесі арқылы шынайы бейнеленген нұсқасы. Олай болса, объективтік болмысты суреттеуде түпнұсқаға қандай талап қойылса, оның аудармасына да дәл сондай талап қойылады. Демек өмірдің белгілі бір құбылысына реалистік көзбен қарап, оны шынайы суреттеу үшін автор қандай құрал, нендей тәсіл қолданған болса, соның бәрі аудармашы үшін де заң. Реалистік тұрғыдағы дәл аударма дегеніміздің мәнісін жалпы көркем шығармаға қойылатын талаптарға байланысты іздеуіміз керек.

Біз бұл мақалада аударманың жанрлық мәселелеріне қатысты кейбір жайттарға ғана тоқталдық. Бұл туралы кеңінен сөз қозғау болашақтың ісі.

1. Алдашева А. Аударматану. – Алматы: Арда, 2006. – 245 б.

2. Сагандықова Н. Основы художественного перевода. – Алматы: Санат, 1996. – 207 с.

3. Қабдолов Р. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 399 б.

4. Тарақов Ә. Аударма әлемі. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 242 б.

* * *

The genre matters of a translation are considered in this article.

* * *

В статье рассматриваются проблемы перевода в жанровом аспекте.

Г. М. Адамбаева

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ МИССИОНЕРЛІК ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Халықтар тарихы – ғасырлар бойы өсіп, өркендеудің, жан-жақты дамудың көрінісі. Қазақстан тарихындағы көп жылдар бойы айтылмай келген осындай жағдайлардың бірі – Ресейдің қазақ даласын отарлауы, соның ішінде отарлау саясатының ең басты саласы – бұратана халықтарды шоқындыру саясаты. Түрлі дереккөздерде көрсетілгендей, Ресей патшалығының да қазақ халқын дінге шоқындыру арқылы орыстандыру саясатын жүргізгені мәлім. ХІХ ғасырдың орта тұсында Қазанда дінбасылық қызметте миссионерлік қозғалысты қолдаушы аса қасиетті Гурий болды. Гурийдің ұсынысы және қолдауы бойынша 1867 жылы қазан айында Қазан кафедральды соборында Қасиетті Гурий қауымдастығы ұйымдастырылып, шығыста миссионерлік қозғалыстың тың дәуірі басталады. Қауымдастықтың алғашқы жалпы жиналысында Қасиетті Гурий қауымдастығының жарғысы (уставы) қабылданып, мұнда қауымдастықтың мақсаттары мен міндеттері айқындалып көрсетілді. Қауымдастықтың алғашқы 1868 жылға арналған бағдар-

нерлік қозғалысты қолдаушы аса қасиетті Гурий болды. Гурийдің ұсынысы және қолдауы бойынша 1867 жылы қазан айында Қазан кафедральды соборында Қасиетті Гурий қауымдастығы ұйымдастырылып, шығыста миссионерлік қозғалыстың тың дәуірі басталады. Қауымдастықтың алғашқы жалпы жиналысында Қасиетті Гурий қауымдастығының жарғысы (уставы) қабылданып, мұнда қауымдастықтың мақсаттары мен міндеттері айқындалып көрсетілді. Қауымдастықтың алғашқы 1868 жылға арналған бағдар-